

Üç Cuma Namazının Terki Hakkındaki Halk İncancının Hadis Kaynaklarındaki Yeri

The Place of Popular Belief about the Abandoning the Friday Prayer Three
Times in Hadith Resources

Serkan ÇELİKAN

Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
Hadis Anabilim Dalı

Dr. Lecturer, Niğde Ömer Halisdemir University, Faculty of Islamic Sciences,
Department of Hadith, Niğde / Turkey
serkancelikan@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0001-6469-9533

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 9 Ocak / January 2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 18 Mart / March 2020

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

DOI: 10.29288/ilted.671865

Atıf / Citation: Çelikan, Serkan. “Üç Cuma Namazının Terki Hakkındaki Halk İncancının Hadis Kaynaklarındaki Yeri / The Place of Popular Belief about the Abandoning the Friday Prayer Three Times in Hadith Resources”. *ilted: ilabiyat tetkikleri dergisi / journal of ilabiyat researches* 53 (Haziran / June 2020/1), 139-162. doi: 10.29288/ilted.671865

İntihal: Bu makale, özel bir yazılımca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by special software. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/ilted> | [mailto: ilahiyatdergi@atauni.edu.tr](mailto:ilahiyatdergi@atauni.edu.tr)

Copyright © Published by Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Ataturk University, Faculty of Theology, Erzurum, 25240 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Cuma namazı Müslümanların haftada bir defa olmak üzere Cuma günleri sadece camilerde ve cemaat halinde kılabilindikleri farz bir namazdır. Bu namaz İslâm dünyasında Müslümanlarca önemsenmekle ve büyük cemaatler halinde kılınmakla beraber hakkında yanlış bir inanış da bulunmaktadır. Buna göre üç kere üst üste Cuma namazına gitmemesi kişiyi münafık yapmakta veya onu dinden çıkarmaktadır. Dolayısıyla iki hafta gidilmese bile üçüncü hafta mutlaka gidilmeli ve söz konusu duruma düşmekten kurtulmalıdır. Esasen üç kere Cuma namazına gitmemenin bu olumsuz sonucu ile ilgili sahih rivayetler mevcuttur. Ancak bu rivayetlerin, Cuma namazının önemini gösterdikleri açık olduğu gibi onu hafife almanın bir gerekçesi olarak sunulamayacakları da izaha muhtaç değildir. Yine Ehl-i sünnet inancının genel ilkeleri açısından da bu rivayetlerin yanlış anlaşıldığı görülmektedir. Buna göre namazın veya herhangi bir farzın terki, bireyin Müslümanlığının kalitesini ve değerini düşürmekle beraber onu dinin dışına çıkarmamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Hadis, Sahih rivayetler, Ehl-i sünnet, Cuma namazı, Isnâd tahlili, Metin tahlili.*

Abstract

Friday Prayer is an obligatory prayer performed by Muslims once a week on Fridays jointly in mosques. This prayer is considered to be an important prayer by Muslims in the Islamic world and is performed in large communities, while there is also a false belief about it. According to this, not praying Friday prayer three times in a row makes one a hypocrite, thus causing one to renounce the religion. Therefore, if Friday Prayer is not performed for two weeks, it should definitely be performed in the third week to avoid falling into the aforementioned condition. In fact, there are authentic narratives of the negative result of not performing the Friday prayer three times. However, it is clear that these narrations show the importance of Friday prayer and cannot be the basis and justification of being lazy and reckless about this prayer. Again, it is seen that these narrations are misunderstood in terms of general principles of Ahl al-Sunnah belief. According to this, the abandonment of prayer or any religious duty decreases the quality and value of the individual's belief, but does not expel him from religion.

Keywords: *Hadith, Authentic narratives, Ahl al-Sunnah, Friday prayer, Isnâd analysis, Matn analysis.*

Extended Summary

Friday prayer is a prayer that Muslims perform as a community in mosques at noon prayer time on Friday. It is a religious obligatory duty (fard) for everyone who is a Muslim, major, smart, male, free and resident. It's being a fard is determined by Qur'anic verses, the sunnah and ijma. The following verse of Friday sura is usually mentioned as evidence from the Quran: "O ye who believe! When the call is proclaimed to prayer on Friday (the Day of Assembly), hasten earnestly to the Remembrance of Allah, and leave off business: That is best for you if you but knew!". The following narration is shown as the proof from the Sunnah: "In my place this, at this hour, this day, this month and this year; no doubt, Allah made performing the Friday prayer compulsory for you until the Day of Judgment..." There is a false belief about this worship among people. According to it, the heart of man is sealed (deprived of faith) or he becomes a hypocrite when the Friday prayer is not performed three times, successively. This belief originates from some narrations. Essentially, these narrations have a content that shows the importance of Friday prayer. However, it is seen that these narrations normalize for some people not to go to Friday prayers twice consecutively. According to this understanding, it is possible to get rid of the scope of the mentioned threat by going to Friday prayer at least once in three weeks. The falsehood of such an attitude towards the Friday prayer, which is fard al-ayn, is clear. There are many narratives in the basic hadith sources about this subject. Common

aspects of these narrations are as follows: a) The number of Friday prayers mentioned as a result of the abandonment is three. b) These prayers (weeks) should be in succession. c) The reason why the prayer is abandoned is the tendency to ignore it and take it lightly. d) In this case, there is no excuse because of any illness, nor is there any compulsory condition that legitimizes the abandonment of prayer. e) As a spiritual punishment of this sin, the heart is sealed or this person is considered as one of the group of hypocrites. Or who leaves the Friday prayer will turn his back on Islam. In the hadiths, it is also possible to evaluate the issues mentioned above as the cause-result of each other. Accordingly, the mentioned people, by leaving the Friday prayer, also ignore the order of Islam and therefore Islam itself as a religion. This comes up with the result of sealing of their hearts and their being considered as members of a group of hypocrites. Indeed, the following sentence in the hadith: “their hearts are sealed and then they are considered as members of the group of unawareies” expresses such a graduality. This assessment also explains, in a sense, the wording differences between narrations. Accordingly, the Holy Prophet has declared the results of the abandonment of the Friday prayer at various times and with different stages. Again, the differences in the fact that the abandonment occurs due to looseness without any apology or necessity or that its occurrence successively can be explained by the fact that the hadiths were said at different times. According to these evaluations, it is possible to create a common text as follows: “Whoever leaves three Friday prayers consecutively because of looseness and negligence without an excuse or necessary situation, such as illness, turns his back on Islam. For this reason, his heart is sealed and he is considered as a member of the group of hypocrites.” On the other hand, it is possible that the appreciation of the narration might have been an impact on these differences. Especially, the detail about the abandonment of the four Friday prayers, which only appeared in Musannef, Abdurrezzak's book, seems likely to be a mistake. Again, it seems also possible that the expressions that exclude the conditions of apology, necessity and illness could be added by the narrators for the purpose of explanation. However, it is not possible to say anything definite about the main reason for these word differences. Narrations on the subject was transferred from total of six Companions including Abū Hurairah, Jābir b. Abdullah, Usāma b. Zayd, Abu'l-Ca'd ad-Damri, Abdullāh b. Umar and Abdullāh b. Abbās. The sequence of narrations that is examined are generally contiguous. Although, some negative evaluations have been made about some narrators, they are not at the highest levels of accusation. The narrators of the narrations are reliable to a large extent. It is also clear that these narratives support each other. Therefore, it can be said that the belief that the heart of a person who has left the Friday prayer three times successively will be sealed is not a groundless belief and is based on authentic hadiths. On the other hand, in terms of the general principles of Islam, it is not possible to say that the people who leave the Friday prayers are infidels who come out of the borders of the religion. It is known that the insensitivity about first-order obligatory (fard) prayers constitutes an obstacle for the individual to become a perfect Muslim. However, this situation does not remove the person out of religion and the opinion of the Ahl al-Sunnah is in this direction, too. When the subject is evaluated through the perception of the society in the period of the Holy Prophet and considered with the fact that the Messenger of Allah himself was leading the Muslims, it can be stated that those who left the Friday prayer would be considered as truly hypocrites at that time. It is also known that the hypocrites who said that they had faith but they actually did not in their hearts, and that the Qur'an stated that they were in fact infidels left some prayers, including Friday prayers, or were lazy about the prayer.

GİRİŞ

Halk arasında, üç kere Cuma namazına gidilmediği zaman kalbin mühürleneceği veya kişinin münafık olacağı yönünde bir inanış bulunmaktadır. Yine mezkûr sayıda Cuma namazını terk etmenin insanı dinden çıkarıp küfre düşüreceği yö-

nündeki söylentiler de dillerde dolaşmaktadır.¹ Anlaşıldığı kadarıyla bu inanış bazı rivayetlerden kaynaklanmaktadır. Esasen bu rivayetler Cuma namazının önemini gösteren bir içeriğe sahiptir. Ancak bunların, bazı kimselerde, söz konusu namazın önemini göstermek yerine, iki kere üst üste Cuma namazına gitmemeyi meşrulaştırıcı bir etki yaptığı görülmektedir. Bu anlayışa göre üçüncü hafta cumaya gidilerek söz konusu tehdidin kapsamına girmekten kurtulmak mümkündür. Farz-ı ayn olan Cuma namazına yönelik böyle bir tavrın yanlışlığı ortadadır. Yine Ehl-i sünnet düşüncesi bakımından, her ne kadar kâmil ve örnek bir Müslümanlıkla bağdaşmasa da, namazın terkinin veya diğer günahların kişiyi dinden çıkarmayacağı da bilinmektedir. Dolayısıyla söz konusu rivayetlerin incelenmesi, sıhhat durumlarının ve ifade ettikleri asıl mananın ortaya konulması büyük değer taşımaktadır. Ancak bunun öncesinde Cuma namazının hükmü ve önemi hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır.

1. CUMA NAMAZININ HÜKMÜ

Cuma namazı Müslümanların Cuma günleri öğle namazı vaktinde camilerde cemaat halinde eda ettikleri, dinî ve dünyevî, çeşitli konularda vaaz ve hutbelerin verildiği bir namazdır. Büluğ çağına ermiş, akıllı, erkek, özgür, mukim ve mazereti bulunmayan herkes için farz hükmündedir.² Farz oluşu, yine farz bir namaz olan öğle namazının yerine geçmiş olması ile de ilişkilendirilir.³ Bilhassa şehir niteliğindeki yerleşim yerlerinin sâkinleri için farz oluşu da ifade edilen⁴ Cuma namazının cemiyette birlik ve berberlik ruhunun tesisi ve bilinçli bir toplumun inşası bakımından önemi büyüktür. Nitekim insanların toplanıp bir araya gelmesi nedeni ile bu ismi aldığı da belirtilmiştir.⁵

İki rekâtlık farzdan ve öncesinde ve sonrasında kılınan sünnet namazlardan oluşan Cuma namazının farz oluşu Kur'ân ve sünnet ile ayrıca ümmetin icmaı ile sa-

¹ Bu inanış halk kültüründe oldukça yaygın olmakla beraber hakkında bilgi içeren matbu bir kaynak tarafımızdan tespit edilememiştir.

² İbn Rüşd, Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Beyân ve't-tahşîl ve's-şerh ve't-tevcîh ve't-ta'îl li-l-mesâ'îli'l-Müstahrece*, thk. Muhammed Haccî vd. (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1408/1988), 1/272; Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdurraûf b. Tâculârifin b. Ali, *Feyzu'l-kadîr şerhu'l-Câmi i's-şagîr*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994), 4/53. Cuma namazının ilk olarak nerede ve ne zaman farz kılındığı veya ilk kim tarafından eda edildiği gibi konulardaki farklı görüşler için bk. İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik, *es-Siretü'n-nebeviyye*, thk. Cemâl Sâbit, Muhammed Mahmûd - Seyyid İbrahim (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1427/2006), 2/362; İbn Hibbân, Muhammed b. Ahmed Ebû Hâtîm et-Temîmî el-Büstî, *Kitâbu's-sikât* (Haydarâbâd: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1393/1973), 1/98-99; İbn Hacer, Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhu Şahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2005), 2/422-423.

³ İbn Rüşd, Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-mukteşid* (Mısır: Matba'atu Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhu, 1395/1975), 1/156.

⁴ Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad, *el-'Aşl (Mebûsût)*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî (Karaçi: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-'Ulûmu'l-İslâmiyye, ts.), 1/345.

⁵ Bk. Kâsânî, Alâüddin Ebû Bekr b. Mesûd b. Ahmed, *Bedâ'i'u's-şanâ'i' fi tertîbi's-şerâ'i'* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1982), 1/269; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâdüddin İsmail, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm* (Dimaşk/Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1994), 4/431.

bittir.⁶ Kur'an'dan delil olarak genelde Cuma sûresinin şu âyeti zikredilir: “*Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığında (ezan okunduğunda) Allah'ı anmaya koşun ve alışverişi bırakın. Eğer bilerseniz, bu sizin için daha hayırlıdır.*”⁷ Serahsî (öl. 483/1090) bu âyetin Cuma namazının farz olduğuna delil oluşunu “*Allah'ın zikrine koşun!*” ifadesi ile ilişkilendirmiştir. Buna göre bir şeye doğru koşmanın emredilmesi o şeyin farz oluşundan kaynaklanır. Yine Serahsî'nin tespitine göre bir şey için, mubah olan alış verişin terk edilmesinin emredilmesi de o şeyin farz olduğuna delildir ki âyet bu hususu da ihtiva etmektedir.⁸

Cuma namazının farz oluşunun sünnetten delili olarak da, “*Şüphesiz ki Allah Cuma namazını size benim bu makamımda, bu saatimde, bu günümde, bu ayımda ve bu yıлымda kıyamet gününe kadar farz kılmıştır...*”⁹ anlamındaki bir hadis delil olarak gösterilmiştir. Diğer yandan Hz. Peygamber'in, terk edenlerin evlerini yakmak istediği namazın da Cuma namazı olduğu belirtilmiştir.¹⁰ Ancak bu namazın Cuma namazı olduğuna dair rivayetler bulunmakla¹¹ beraber konuyla ilgili rivayetlerin büyük kısmı bunun mutlak anlamda namaz veya daha çok sabah ve yatsı namazları olduğunu göstermektedir.¹² Ayrıca bu çalışmada inceleme konusu yapılacak olan, Cuma namazının terki sonucunda kalbin mühürleneceği içeriğine sahip rivayetlerin tamamı da bu namazın farz oluşu ile ilişkilendirilebilir. Nitekim Kâsânî de bu derecede ağır bir tehdidin ancak farzın terki ile ilgili olabileceğini söylemiş-

⁶ Serahsî, Şemsüddîn, *Kitâbu'l-mesbû't* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1409/1989), 2/21, 22. Ayrıca bk. İbn Rüşd, *Bidayetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-mukteşid*, 1/156; Kâsânî, *Bed'â'i'u's-samâ'i*, 1/256; İbnü'l-Hümâm, Kemalüddin Muhammed b. Abdülvahid, *Şerhu Fethi'l-kadir*, thk. Abdurrezzak Gâlib el-Mehdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003), 2/47.

⁷ el-Cuma 62/9.

⁸ Serahsî, *Kitâbu'l-mesbû't*, 2/21. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/422.

⁹ Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-evsaf*, thk. Tarık b. İvâdullah b. Muhammed Abdulmuhsin b. İbrahim el-Huseynî (Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1415/1995), 7/192. Cuma namazının farz oluşu hakkında diğer hadisler için bk. Ebû Dâvûd, “Salât”, 215; Nesâî, Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horâsânî, *es-Sünen*, tsh. Ahmed Şemsüddin (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), “Cum'a”, 2.

¹⁰ İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî, *el-İstizkâr*, thk. Sâlim Muhammed Atâ-Muhammed Ali Muavvad (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000), 2/55.

¹¹ Bk. Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd, *el-Müsned*, thk. Muhammed b. Abdilmuhsin et-Türki (Mısır: Dâru Hicr, 1419/1999), 1/249; Ebû Avâne, Ya'kûb b. İshâk el-İsferâinî, *Müsnedü Ebî 'Avâne* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 2/125; Hâkim, Muhammed b. Abdillâh en-Nisâbüri, *el-Müstedrek 'ale's-Şaḥîḥayn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990), 1/430.

¹² Konuyla ilgili rivayetler için bk. Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh İbn Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, *el-Muvaḥḥa* (İstanbul: Çağrı Yayınları ve Dâru Sehnûn, 1413/1992), “Salâtu'l-Cemâa”, 3; Tayâlisî, *el-Müsned*, 3/285; İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed, *el-Muşannef*, thk. Muhammed Avvâme (b.y.: Dâru'l-Kible, ts.), 3/159; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/471, 15/294, 16/510; Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrrahman b. el-Fadl b. Behram, *Müsnedü'd-Dârimî (Sünenü'd-Dârimî)*, thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî (Riyad: Dâru'l-Muğni, 1421/2000), “Salât”, 54; Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmi'u's-Şaḥîḥ* (Riyad: Dâru's-Selâm, 1999), “Ezân”, 29; Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. Haccâc, *el-Câmi'u's-Şaḥîḥ* (İstanbul: Çağrı Yayınları ve Dâru Sehnûn, 1413/1992), “Mesâcid”, 251; Nesâî, “İmâmet”, 49; İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları ve Dâru Sehnûn, 1413/1992), “Mesâcid”, 17.

tir.¹³ Yine mezkûr muhtevadaki bir rivayetin Cuma namazının farz-ı ayn oluşuna kanıt teşkil ettiği Nevevî tarafından da ifade edilmiştir.¹⁴

2. CUMA NAMAZINI TERK ETME İLE İLGİLİ RİVAYETLERİN İSNÂD YÖNÜNDEN TAHLİLLERİ

Üç kere Cuma namazına gitmemenin kalbin mühürlenmesi ile neticeleneceğini bildiren rivayetler Buhârî ve Müslim'in *Şahîh*'lerinde yer almamakla beraber Sünen-i erbaa'da ve diğer birçok temel hadis kaynağında bulunmaktadır. Söz konusu rivayetlerde anlamı doğrudan etkilemediği söylenebilecek bazı farklar ve ziyade lafızların da bulunduğu görülmektedir. Örneğin bazı rivayetlerde üç yerine dört Cuma namazının terkinden bahsedilir. Bazı rivayetlerde de bu namazların peş peşe olma hususiyeti zikredilir. Bir kısım rivayet "özür ve hastalık hali bulunmaksızın", bir kısmı da "zaruret hali bulunmaksızın" şeklindeki ayrıntıları ihtiva eder. Yine namazın terkinin sebebi olarak hafife alma (önemsememe) ifadesi de bazı rivayetlerde yer alır. Ayrıca Cuma namazını terk eden kimsenin kalbinin mühürleneceğinden bahseden rivayetler bulunduğu gibi -ki bunlar çoğunluktadır- gafiller veya münafıklar zümresine yazılacağını bildiren rivayetler de vardır. Yine Cuma namazını terk edenin İslâm'ı arkasına atmış olacağı kaydını içeren rivayetler de bulunmaktadır. Mezkûr muhtevaya sahip rivayetler tahrir edildikleri belli başlı kaynaklara göre ve kronolojik olarak şöyle sıralanabilir:

1- En erken kaynak olarak İmam Mâlik'in (öl. 179/795) *Muvaţta*'sında yer alan bir rivayet şöyledir:

من ترك الجمعة ثلاث مرات من غير عذر ولا علة طبع الله على قلبه *"Her kim bir mazereti¹⁵ veya hastalığı olmaksızın Cuma namazını üç kere terk ederse Allah onun kalbini mühürler."*¹⁶

Mâlik b. Enes bu rivayeti Safvân b. Süleym'den nakletmiş ve onun bunu Hz. Peygamber'den (s.a.v.) nakledip etmediğini bilmediğini belirtmiştir. Mâlik'in, merfû olup olmadığını bilmemesi rivayet hakkında bir kusur olarak görünmekle beraber aşağıda zikredilecek merfû rivayetlerin bu rivayetin muhtevasıyla uyumakta olduğu da açıktır. Rivayet merfû olarak değerlendirildiğinde de, Mâlik'in doğrudan hadis naklettiği kimselerden olan Safvân b. Süleym'in tâbiinden olması nedeniyle bu rivayetin mürsel olduğu anlaşılmaktadır. Ancak mezkûr râvî hakkında

¹³ Kâsânî, *Bedâ'i u's-şanâ'i*, 1/256.

¹⁴ Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref, *el-Minhâc şerhu Şahîhi Müslim b. el-Haccâc*, thk. Muhammed Beyyûmî (Kahire: Dâru'l-Gaddî'l-Cedîd, 1429/2008), 6/134.

¹⁵ İbn Abdilber, buradaki mazeret veya özür hakkında birçok şey söylenebileceğini belirtmekle beraber bunların, insanın Cuma namazına gitmesine mani, eziyet verici her şey olarak özetlenebileceğini de belirtmiştir. Bk. İbn Abdülber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvaţta'i mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî- Muhammed Abdulkebîr el-Bekrî (Magrib: Müessesetü'l-Kurtuba, 1387), 16/243.

¹⁶ İmam Mâlik, "Cum'a", 20.

sika, sika-sebt değerlendirmeleri yapılmıştır. Yine Allah'ın sâlih kullarından, zâhid ve âbid bir zat olduğu da söylenmiştir.¹⁷ Mürsel hadisler genelde zayıf kabul edilmekle¹⁸ beraber Safvân hakkındaki kanaatlerin tamamen müspet yönde olup, olumsuz hiçbir değerlendirmenin bulunmaması rivayetin lehinde bir durum olarak görülebilir. Yine İmam Mâlik'in, Ebû Hanîfe'nin, bu ikisinin talebelerinin ve bir rivayete göre de Ahmed b. Hanbel'in mürsel haberi ihticâca elverişli gördükleri de nakledilmektedir.¹⁹ Diğer yandan Safvân'ın bunu Ebû Hureyre'den müsned ve merfû olarak naklettiği yönünde bir bilgi de bulunmaktadır ki aşağıdaki rivayet bunu göstermektedir.

2- Tayâlisî'nin (öl. 204/820) *Müsned*'inde, “Vüheyb (b. Hâlid) > Süheyl b. Ebî Sâlih > Safvân b. Süleym > Ebû Hureyre.” isnâdı ile merfû olarak nakledilen bir rivayet de şöyledir:

من ترك ثلاث جمع متواليات من غير عذر طبع الله على قلبه “Her kim peş peşe üç Cuma namazını mazeretsiz olarak terk ederse Allah onun kalbini mühürler.”²⁰

Bu rivayetin isnâdındaki Süheyl b. Ebî Sâlih hakkında, sika ve sebt, hadisin temellerinden biri ve haberleri kabul edilen bir râvî (makbûlu'l-ahbâr) olduğu yönünde ta'dil değerlendirmeleri bulunmaktadır. Yine Mâlik'in ondan hadis nakletmesi de lehine bir durum olarak görülür. Bununla beraber hadisin yazılacağı ama ihticâda bulunulamayacağı, hata yaptığı, ahir ömründe hıfzının kötüleştigi değerlendirilmeleri de yapılmıştır.²¹ Ayrıca rivayeti Ebû Hureyre'den nakleden Safvân'ın, Ebû Ümâme ve Abdullah b. Büsr dışında hiçbir sahâbî'yi görmediği bilgisi de²² isnâdı kusurlu hale getirmektedir. Bu bilgi dikkate alınır ise isnâdın ittisali mümkün olmaz. Ancak Vüheyb b. Hâlid hakkındaki değerlendirmeler sika, sebt, hüccet ve mutkın olduğu yönündedir. Yine Yahyâ b. Maîn onun Basra âlimlerinin en sağlamı olduğunu da belirtmiştir.²³

3- Abdurrezzak'ın (öl. 211/826) *Muşannef*'inde tahrir edilen bir rivayet ise hem terk edilen Cuma namazı sayısı hem de terk etmenin doğurduğu sonuç bakımından farklıdır. Ayrıca bu rivayet İbn Abbâs'tan mevkûf olarak nakledilmiştir. “Abdurrezzak > Cafer b. Süleyman > Avf el-Abdî > Saîd b. Ebi'l-Hasen > İbn Abbâs.” isnâdlı bu rivayet de şöyledir:

¹⁷ İbn Hacer, Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995), 2/212; a.mlf., *Takribu't-Tehzîb* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415/1995), 1/438.

¹⁸ Bk. İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî, *Ulûmu'l-hadis*, thk. Nürüddin İttr (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir/Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986), 54-55.

¹⁹ Bk. İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, 55; Celalüddin Abdurrahman es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takribi'n-Nevevî* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1430/2009), 106; Ahmed Muhammed Şakir, *el-Bâ'isü'l-haşiş şerhu İhtisâri 'ulümi'l-hadis* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1416/1996), 37.

²⁰ Tayâlisî, *el-Müsned*, 4/181.

²¹ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 2/129; a.mlf., *Takribu't-Tehzîb*, 1/401.

²² İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 2/212.

²³ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 4/333; a.mlf., *Takribu't-Tehzîb*, 2/293.

من ترك الجمعة أربع جمع متواليات من غير عذر فقد نبذ الإسلام وراء ظهره
Her kim mazeretsiz olarak peş peşe dört Cuma namazını terk ederse İslâm'ı arkasına atmış olur."²⁴

Bu rivayeti İbn Abbâs'tan nakleden Saîd b. Ebi'l-Hasen hakkındaki değerlendirmeler sika olduğu yönündedir. Ayrıca bu râvînin hadisinin Buhârî'nin *Şahîh*'inde tahrir edildiği de görülür.²⁵ Avf el-Abdî hakkındaki değerlendirmeler de olumludur. Örneğin Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn sika olduğunu söylemişlerdir.²⁶ Yine sika-sebt, sadûk ve sâlih olduğu değerlendirmeleri de vardır.²⁷ Ca'fer b. Süleyman hakkında ise Yahyâ b. Maîn ve Ali b. el-Medîni, sika olduğu yönünde değerlendirme yapmışlardır. Ancak bu râvînin zayıf olduğu ve hadisinin yazılmadığını gösteren değerlendirmeler de bulunmaktadır.²⁸ Anlaşıldığı kadarıyla bu olumsuz değerlendirmeler kendisinin Şiiliğe meyilli oluşu ile ilgilidir. Ancak muhaddislerin, propagandist olmamak kaydı ile Ehl-i bidatin rivayetleri ile ihticâci caiz görmeleri esas alınarak söz konusu râvînin rivayetlerinin de hüccet değeri taşıdığı sonucuna varılmıştır.²⁹

4- İbn Ebi Şeybe de (öl. 235/849) *Muşannef*'inde rivayeti hem merfû ve hem de mevkûf olarak tahrir etmiştir. Merfû rivayetin isnâdı "Yezîd b. Hârûn, Muhammed b. Bişr ve (Abdullah) İbn İdrîs > Muhammed b. Amr > Abîde b. Süfyân el-Hadramî > Ebu'l-Ca'd ed-Damrî (kendisi sahâbidir)." şeklinde olup metni ise şöyledir:

من ترك الجمعة ثلاث مرات تهاونا طبع على قلبه
Her kim önemsemeyerek üç kere Cuma namazını terk ederse kalbi mühürlenir."³⁰

Bu rivayetin isnâdını oluşturan râvîlerden Yezîd b. Hârûn hakkındaki değerlendirmeler olumludur. Örneğin sika, sika-sebt, imâm, sadûk ve âbid olduğu söylenmiştir. Yine hakkında "Lâ yüs'elü an misli hâzâ"³¹ denilmiştir. Ali b. el-Medîni'nin (öl. 234/848-49) "Ondan daha hâfız olanı görmedim."³² dediği de nakledilmektedir. Diğer râvî (Abdullah) İbn İdrîs hakkındaki değerlendirmeler de oldukça müspettir. Örneğin Yahyâ b. Maîn'den (öl. 233/848), İbn İdrîs ile İbn Nümeyr arasında kıyaslama yapması istendiğinde, ikisi de sika olmakla beraber İbn İdrîs'in İbn Nümeyr'den daha üstün olduğunu ve onun her hususta sika olduğunu söylemiştir. Yine sika-sebt, hüccet, me'mûn, zâhid, sâlih, imam, muttefekun aleyh olduğu yö-

²⁴ Abdurrezzak, *el-Muşannef*, 3/166.

²⁵ Bk. Buhârî, "Buyû", 104. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 2/12; a.mlf., *Takrîbu't-Tehzîb*, 1/350.

²⁶ Mizzî, Cemâlüddin Ebu'l-Haccâc Yusuf, *Tehzîbu'l-Kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983), 22/440; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 1/759.

²⁷ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 22/ 440.

²⁸ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 1/307.

²⁹ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 1/308.

³⁰ İbn Ebi Şeybe, *el-Muşannef*, 4/166.

³¹ Bu ta'dil ifadesi, onun gibi bir râvînin halinin kimseye sorulmayacağı anlamına gelmekte olup yüksek bir güvenilirlik düzeyini gösterir.

³² İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 4/432; a.mlf., *Takrîbu't-Tehzîb*, 2/333.

nünde değerlendirmeler de yapılmıştır.³³ Râvilerden Muhammed b. Bişr'in de sika olduğu yönünde görüşler bulunmaktadır ki Yahyâ b. Maîn'in değerlendirmesi böyledir. Yine Kûfe'nin en büyük hadis hâfızı olduğu da belirtilmiş ve bilhassa kitabından tahdis ettiğinde sika-sebt olarak görülmüştür.³⁴ Bir diğer râvî Abîde b. Süfyân el-Hadramî hakkında da yine sika ve şeyh olduğu değerlendirilmiştir.³⁵ Muhammed b. Amr hakkındaki değerlendirmeler ise farklıdır. Sika olduğu, kendisinde bir sorun olmadığı, sâlihu'l-hadis ve şeyh olduğu, hadisinin yazılacağı değerlendirilmeleri yapıldığı gibi zayıf görüldüğü, hata yaptığı ve kavî olmadığı da söylenmiştir.³⁶ Ebu'l-Ca'd ed-Damrî de sahâbî olmakla beraber Tirmizî onun sahâbî olduğunun Muhammed b. Amr'ın reyine göre olduğu kaydını düşmüştür.³⁷ Ancak onun Mekke fethinde ve Tebük'te Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından görevlendirildiği, Cemel günü Hz. Âişe'nin safında şehid olduğu bilgileri de bulunmaktadır ki bilhassa ilk bilgi, onun sohbetini açık olarak göstermesi bakımından önemlidir. Yine Ebu'l-Ca'd ed-Damrî'nin sadece bu hadis ile bilindiği de söylenmektedir.³⁸ Fakat Bezzâr'ın onun, ibadet için sadece üç mescide yolculuk yapılabileceğini haber veren bir diğer hadisini daha zikrederek bu iki hadis dışında Hz. Peygamber'den, başka bir hadis rivayet ettiğini bilmediğini söylediği de nakledilmektedir.³⁹ Bu sahâbî'nin ismi hakkında da, Amr b. Bekr, Edru' veya Cünâde olduğu yönünde farklı görüşler bulunmaktadır.⁴⁰

İbn Ebî Şeybe'nin *Muşannef*indeki mevkûf rivayetin isnâdı ise, "Hüşeym (b. Beşîr) > Avf > Saîd b. Ebu'l-Hasen > İbn Abbâs." olup metni de şöyledir:

من ترك الجمعة ثلاثا متواليات طبع الله على قلبه "Her kim peş peşe üç kere Cuma namazını terk ederse Allah kalbini mühürler."⁴¹

Bu rivayetin isnâdı görüldüğü gibi senedin müntehası itibariyle Abdurrezzak'ın *Muşannef*indeki mevkûf isnâd ile aynıdır ki bu râviler hakkında yukarıda bilgi verilmişti. İbn Ebî Şeybe'nin şeyhi konumundaki Hüşeym b. Beşîr hakkında ise değerlendirmeler sika, sebt, hüccet olduğu yönündedir. Yine onun Süfyân es-Sevrî'den daha hâfız olduğu söylenmiş, naklettiği hadislerin sahîh olması noktasında ilk sıralarda gösterilmiştir. Hatasının olmadığı, hafızasının hiç bozulmadığı da

³³ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 2/301, 302; a.mlf., *Takrîbu't-Tehzîb*, 1/477.

³⁴ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 3/520, 521; a.mlf., *Takrîbu't-Tehzîb*, 258.

³⁵ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 3/45; a.mlf., *Takrîbu't-Tehzîb*, 1/649.

³⁶ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 3/663.

³⁷ Tirmizî, Ebû İshâ Muhammed b. İshâ b. Sevre, *Câmi'ü't-Tirmizî* (Riyâd: Dâru's-Selâm, 1999), "Cum'a", 7.

³⁸ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 4/502.

³⁹ İbnü'l-Mulakkın, Sirâcüddin Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Ahmed eş-Şâfiî el-Mısrî, *el-Bedru'l-münir fi tahrici'l-eḥâdisi ve'l-âsâri'l-vâkı'ati fi ş-şerhi'l-kebir*, thk. Mustafa Ebu'l-Gayt vd. (Riyad/Suûdiyye: Dâru'l-Hicre li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1425/2004), 4/584; İbn Hacer Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Telḥîşu'l-ḥabir fi tahrici eḥâdisi'r-Râfi'il-kebir* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1989), 2/130. Söz konusu rivayetin, Bezzâr'ın, en azından *Müsned*'inde yapılan taramalarda tespit edilemediği belirtilmelidir.

⁴⁰ İbnü'l-Mulakkın, *el-Bedru'l-münir*, 4/584; İbn Hacer, *et-Telḥîşu'l-ḥabir*, 2/130.

⁴¹ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 4/169.

belirtilmiştir.⁴² Ancak metinler arasında, anlama genel olarak etki etmese de önemli lafız farkları bulunmaktadır. Örneğin terk edilen Cuma namazı sayısı burada üç iken Abdurrezzak'ın *Muşannef*'inde dörttür. Yine *Muşannef*'te “mazeretsiz olarak” kaydı bulunurken burada yoktur. Cuma namazını terkin sonucu da farklı olup burada “kalbe mühür vurulmak”, *Muşannef*'te ise “İslâm'ı arkasına atmış olmak” şeklindedir.

5- İshâk b. Râhûye'nin (öl. 238/853) *Müsned*'inde, “el-Velîd b. Müslim > el-Evzâî > ez-Zühri > Ebû Hureyre'yi işiten kimse.” isnâdı ile merfû olarak nakledilen bir rivayet de şöyledir:

من ترك الجمعة ثلاثا من غير عذر يكون له طبع على قلبه “Her kim mazereti olmaksızın üç kere Cuma namazını terk ederse kalbi mühürlenir.”⁴³

Bu isnâdda İshâk b. Râhûye'nin şeyhi, el-Evzâî'nin de tilmizi konumundaki el-Velîd b. Müslim hakkında farklı değerlendirmeler bulunmaktadır. Örneğin çok hadis sahibi, sika, mutkîn, sahîhu'l-ilm ve ilimde titiz olarak değerlendirilmiştir. Yine Ahmed b. Hanbel'in “Ondan daha zeki birini görmedim.” dediği nakledilir.⁴⁴ Bununla beraber çok hatası olduğu, Evzâî'nin hadislerini, kezzâb olarak bilinen Ebu's-Sefer'den naklettiği veya genel olarak Evzâî'nin hadislerini yalancı râvîlerden alıp tedlîs yaparak naklettiği yönünde ciddi ithamlar da bulunmaktadır. Yine onun zayıf râvîlerden tedlîs yaptığı da nakledilir.⁴⁵ Diğer râvîler Evzâî ve Zühri'nin ise ilmî değerleri ve güvenilirlikleri ortadadır. Ancak Zühri'nin, hadisi aldığı râvînin ismini açıkça söylemeyip, “Ebû Hureyre'yi işiten kimse (عن من سمع أبا هريرة)” olarak zikretmesi isnâdda bir kusur olarak gözükmektedir. Bu kimse bir tâbiî midir, yoksa bir başka sahâbî midir? Tespit zor görünmektedir. Dolayısıyla bu şekilde rivayeti sahîh olarak değerlendirmek mümkün değildir. Ancak Zühri'nin ondan hadis nakletmesi ta'dîl gayru sarîh⁴⁶ olarak değerlendirilirse rivayeti sahîh olarak görmek de mümkün olur. Nitekim ta'dîlin bu türü bazı âlimlerce geçerli bir ta'dîl sayılmazken bazılarınca da ta'dîl sayılır. Zühri'nin hadis ilmindeki titizliği dikkate alındığında bunu ta'dîl olarak değerlendirmek daha makul görünmektedir. Diğer yandan bu rivayetin mutâbi ve şahidi konumunda birçok rivayet bulunmaktadır ki araştırmada bunlara yer verilmiştir.

⁴² İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 4/280-281; a.mlf., *Takrîbu't-Tehzîb*, 2/269.

⁴³ İshâk b. Râhûye, İbn İbrahim b. Mahled el-Hanzalî, *Müsnedü İshâk b. Râhûye*, thk. Abdülgafûr b. Abdilhak el-Belûşî (Medînetü'l-Münevvere: Mektebetü'l-İmân, 1412/1991), 1/413.

⁴⁴ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 4/325; a.mlf., *Takrîbu't-Tehzîb*, 2/289.

⁴⁵ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 4/326; a.mlf., *Takrîbu't-Tehzîb*, 2/289. el-Velîd b. Müslim hakkındaki tartışmalar için bk. Erdinç Ahatlı, “Velîd b. Müslim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/34-35.

⁴⁶ Ta'dîl gayru sarîh, bir râvînin adalet ve zabt şartlarının gerektirdiği nitelikleri taşıdığını, ilgili tabirleri kullanarak doğrudan ifade etmeksizin sadece ondan hadis nakletmek veya onun naklettiği hadisle amel etmek suretiyle yapılan dolaylı ta'dîl anlamındadır. Bk. Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 384.

6- Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) *Müsned*'inde Câbir b. Abdillâh'tan nakledilen merfû rivayet de şöyledir:

من ترك الجمعة ثلاث مرار من غير عذر طبع الله على قلبه “Her kim Cuma namazını mazereti olmaksızın üç kere terk ederse Allah onun kalbini mühürler.”⁴⁷

Bu rivayet Şuayb el-Arnaût (öl. 2016) tarafından sahîh li-gayrihî olarak değerlendirilmiştir. Rivayetin, “Ebû Âmir> Züheyr> Esîd> Abdullâh b. Ebî Kâtâde> Câbir b. Abdillâh.” şeklindeki isnâdının hasen olmasının sebebi ise râvîlerden Esîd olarak gösterilmiştir. Isnâdın geri kalan ricâli ise sika olarak değerlendirilmiş ve Buhârî'nin ve Müslim'in ricâli oldukları belirtilmiştir.⁴⁸ Yine Dârekutnî'den (öl. 385/995) nakledildiğine göre bu Câbir hadisi Ebu'l-Ca'd ed-Damrî hadisinden daha sahihtir.⁴⁹ *Müsned*'de küçük bir lafız farkıyla ve “Ebû Saîd> Abdulaziz b. Muhammed> Esîd> Abdullâh b. Ebî Kâtâde> Babası (Ebû Kâtâde).” isnâdı ile tahrir edilen merfû bir rivayet de şöyledir:

من ترك الجمعة ثلاث مرار من غير ضرورة طبع على قلبه “Her kim Cuma namazını zaruret olmaksızın üç kere terk ederse kalbi mühürlenir.”⁵⁰

Bu rivayet Şuayb el-Arnaût tarafından râvîlerden Abdulaziz b. Muhammed ed-Derâverdi gerekçesi ile sahîh li-gayrihî olarak değerlendirilmiştir. Buna göre söz konusu râvî “hasenü'l-hadis” olsa da iki sika râvî, Muhammed b. Züheyr et-Temîmî ve İbn Ebî Zî'b bu rivayetin naklinde kendisine muhalefet etmişler ve rivayeti “Esîd> Abdullâh b. Ebî Kâtâde> Câbir b. Abdillâh.” isnâdı ile nakletmişlerdir ki⁵¹ bu önceki rivayetin isnâdı olarak yukarıda kaydedilmişti. Dolayısıyla bu rivayetin mahfûz, Abdullâh'ın, babası Ebû Kâtâde'den naklettiğini gösteren Derâverdi rivayetinin ise şâzz olduğu anlaşılmaktadır.

7- Dârimî de (öl. 255/869) *Sünen*'inde rivayetin, Cuma namazının terk edilme sayısı ile ilgili ayrıntıyı içermeyen bir metnine yer vermiştir. Bu rivayetin isnâdı ise yukarıda da geçen, “Ya'lâ (b. Ubeyd)> Muhammed b. Amr> Ubeyde b. Süfyân> Ebu'l-Ca'd ed-Damrî.” şeklindeki isnâd olup yine önceki gibi hasen olarak da değerlendirilmiştir.⁵² Rivayet şöyledir:

من ترك الجمعة تهاونا بها طبع الله على قلبه “Her kim önemsemeyerek Cuma namazını terk ederse Allah onun kalbini mühürler.”⁵³

⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 22/422.

⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 22/422 (Muhakkikin notu).

⁴⁹ İbn Hacer, *et-Telhîşu'l-ḥabîr*, 2/131; Mübârekfûrî, Ebû'l-Ulâ Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim, *Tuḥfetü'l-aḥvezî bişerḥi Câmi'i't-Tirmizî*, tsh. Abdurrahman Muhammed Osman (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 3/12.

⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 37/250. Rivayet “zaruret olmaksızın” ayrıntısı ile İbn Mâce'nin *es-Sünen*'inde de yer almaktadır. Bk. İbn Mâce, “İkâmetü's-Salât”, 93.

⁵¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 37/250-251 (Muhakkikin notu).

⁵² Dârimî, “Salât”, 205 (Muhakkikin notu).

⁵³ Dârimî, “Salât”, 205.

Bu isnâdda rivayeti Muhammed b. Amr'dan naklettiği görülen Ya'lâ b. Ubeyd hakkında olumlu değerlendirmeler vardır. Örneğin Ahmed b. Hanbel, hadisinin sahîh olduğunu, Yahyâ b. Maîn de sika olduğunu söylemiştir. Yine muhaddis olan kardeşleri içerisinde en sağlam olanın Ya'lâ olduğu da söylenmiştir.⁵⁴

8- Rivayet Ebû Dâvûd'un (öl. 275/889) *Sünen*'inde de "mazeretsiz olarak" kaydı bulunmaksızın tahrir edilmiştir. Isnâd ise yukarıda kaydedilen, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'indeki isnâddır. Şu farkla ki Ebû Dâvûd'un şeyhi Müsedded olup, rivayeti, Ahmed b. Hanbel'in şeyhi Yahyâ'dan alan râvî konumundadır. Bu rivayet de hasen-sahîh olarak değerlendirilmiştir.⁵⁵ Metni ise şöyledir:

من ترك ثلاث جمع تهاونا بها طبع الله على قلبه "Her kim üç Cuma namazını önemsemeye-
rek terk ederse Allah onun kalbini mühürler."⁵⁶

Rivayet bu lafızlarla ve yukarıda işaret edilen temel isnâd ile Nesâî'nin (öl. 303/915) *Sünen*'inde ve *Sünenü'l-kübrâ*'sında da tahrir edilmiştir.⁵⁷

9- Tirmizî de (öl. 279/892) rivayete "Ali b. Haşrem> İsa b. Yûnus> Muhammed b. Amr> Ubeyde b. Süfyân> Ebu'l-Ca'd ed-Damrî." isnâdı ile yer vermiştir. Bu isnâdın "Muhammed> Ubeyde> Ebu'l-Ca'd." şeklindeki tarîk ile rivayetin çeşitli kaynaklarda tahrir edildiği yukarıda görülmüştü. Ancak burada daha önce zikredildiği gibi Ebu'l-Ca'd ed-Damrî'nin sahâbi olduğu hususunun Muhammed b. Amr'ın reyine göre olduğu bilgisi de yer almaktadır. Ayrıca Tirmizî Ebu'l-Ca'd ed-Damrî ismini Muhammed'e (b. İsmail el-Buhârî) sorduğunu ancak onun bu ismi bilemediğini, yine Buhârî'nin, "Ebu'l-Ca'd'ın, bu hadis dışında Hz. Peygamber'den naklettiği başka bir hadis bilmiyorum." dediğini de kaydetmiştir.⁵⁸ Bununla beraber mezkûr râvî hakkında İbn Hacer'in (öl. 852/1449) *Tehzibu't-Tehzîb*'inde yer alan ve yukarıda da kaydedilen bilgilerin onun sahâbi olduğunda şüpheye yer bırakmadığı söylenebilir. Rivayetin metni de şöyledir:

من ترك الجمعة ثلاث مرات تهاونا بها طبع الله على قلبه "Her kim hafife alarak Cuma namazını üç kere terk ederse Allah onun kalbini mühürler."⁵⁹

Tirmizî'nin belirttiğine göre bu konuda İbn Ömer (öl. 73/693), İbn Abbâs (öl. 68/687-88) ve Semüre'den de (öl. 60/680) rivayet nakledilmiştir. Bu Ebu'l-Ca'd hadisi de hasendir. Yine Tirmizî bu hadisi sadece Muhammed b. Amr rivayeti olarak

⁵⁴ Mizzi, *Tehzibu'l-Kemâl*, 32/391; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 2/341.

⁵⁵ Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen* (Kahire: Dâru İbni'l-Cevzi, 1432/2011), "Salât", 210 (Muhakkikin notu).

⁵⁶ Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, "Salât", 210.

⁵⁷ Nesâî, "Cum'a", 2; Nesâî, Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horâsânî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Hasen Abdülmünim Şelebi (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 2/259.

⁵⁸ Tirmizî, "Cum'a", 7. Ayrıca bk. İbnü'l-Esir, İzzüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Cezerî, *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-şahâbe* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433/2012), 1296.

⁵⁹ Tirmizî, "Cum'a", 7.

bildiğini de eklemiştir.⁶⁰ Ancak bu rivayetin mutâbi veya şâhidi durumunda birçok rivayet olduğu da ortadadır. Mezkûr lafızlarla ve “Muhammed b. Amr> Ubeyde b. Süfyân> Ebu'l-Ca'd ed-Damrî.” Tarihiyle rivayet İbn Huzeyme (öl. 311/923) ve İbn Hibbân'ın (öl. 354/965) *Şahîh*'leri ile Beyhakî'nin *Sünenü'l-kübrâ*'sında da tahrir edilmiştir.⁶¹

10- Ebû Ya'lâ da (öl. 307/919) *Müsned*'inde rivayete “Muhammed b. Amr> Ubeyde b. Süfyân> Ebu'l-Ca'd ed-Damrî.” tarihiyle ve yukarıda kaydedilen Tirmizî metninin aynısı ile yer vermiştir.⁶² Yine *Müsned*'de İbn Abbâs'tan mevkûf olarak nakledilen bir rivayet daha bulunmaktadır ki yukarıda Abdurrezzak'ın *Muşannef*'inde de yer aldığı kaydedilmişti. Ancak burada *Muşannef*tekinden farklı olarak dört yerine üç Cuma namazının terkinden bahsedilmektedir. Yine *Muşannef*teki “mazeretsiz olarak” kaydı burada bulunmamaktadır. Rivayet şöyledir:

من ترك الجمعة ثلاث جمع متواليات فقد نبذ الإسلام وراء ظهره “Her kim peş peşe olarak üç Cuma namazını terk ederse İslâm'ı arkasına atmış olur.”⁶³

Bu rivayetin “Humeyd b. Mes'ade> Süfyân b. Habîb> Avf> Saîd b. Ebî'l-Hasen> İbn Abbâs.” şeklindeki isnâdı sahîh olarak değerlendirilmiş⁶⁴, İbn Hacer de isnâddaki râvîlerin sika olduğunu belirtmiştir.⁶⁵ Ayrıca Heysemî de (öl. 807/1405) rivayetin ricâlinin sahîh ricâli olduğu bilgisini vermiştir.⁶⁶ Yine isnâd “Avf> Saîd> İbn Abbâs.” şeklindeki tarihiyle Abdurrezzak'ın *Muşannef*'indeki isnâd ile aynıdır. Ebû Ya'lâ'nın bu mevkûf rivayetinde de terk edilen Cuma namazı sayısı üç olmakla İbn Ebî Şeybe metni ile uyuşmuştur. Dolayısıyla Abdurrezzak'ın *Muşannef*'indeki, dört Cuma namazının terkinin gösteren metin, râvîsi Ca'fer b. Süleyman'ın, sika râvîler olan Hüseyim b. Beşîr ve Süfyân b. Habîb'e muhalefet etmesi bakımından şâzz olarak değerlendirilmelidir. Buna binaen mahfûz olan rivayet üç Cuma namazını ihtiva eden rivayettir. Esasen dört Cuma namazı bilgisi farklı isnâdlarla nakledilen rivayetlerde de görülmemektedir. Ca'fer b. Süleyman'ın zayıf bir râvî olduğu yönündeki değerlendirmeler dikkate alınırca dörtlü versiyonun münker sayılacağı da belirtilmelidir. Ancak Cuma namazını terk edenin akıbeti bakımından da

⁶⁰ Tirmizî, “Cum'a”, 7.

⁶¹ İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshâk, *Şahîhu İbni Huzeyme*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî (Beyrut: Mektebu'l-İslâmî, 1390/1970), 3/176; İbn Hibbân, Muhammed b. Ahmed Ebû Hâtim et-Temîmî el-Büstî, *Şahîhu İbni Hibbân bitertibi İbni Balabân*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993), 7/26; Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Mûsâ, *es-Sünenü'l-kübrâ* (Haydarâbâd: Meclisü Dâirati'l-Ma'ârifî'n-Nizâmiyye, 1344), 3/172.

⁶² Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ el-Müsulî, *Müsnedü Ebî Ya'lâ*, thk. Hüseyin Selîm Esed (Dîmeşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1404/1984), 3/175.

⁶³ Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, 5/102.

⁶⁴ Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, 5/102 (Muhakkikin notu).

⁶⁵ İbn Hacer, *et-Telhîsu'l-ḥabîr*, 2/132.

⁶⁶ Heysemî, Nûruddîn Ali b. Ebî Bekir, *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1412), 2/422.

Hüseyim b. Beşîr'in Ca'fer b. Süleyman ve Süfyân b. Habîb'e muhalefet ettiği de görülmektedir. Bu durumda da iki sika râvî, Hüseyim b. Beşîr ve Süfyân b. Habîb'in birbirine muhalefeti söz konusu olmaktadır. Hüseyim b. Beşîr'den nakledilende olduğu gibi, Cuma namazını terkin sonucu olarak kalbe mühür vurulmasını öngören rivayetler çoğunlukta olması bakımından tercihe şayan gibi görünmekle beraber rivayetler arasını cem etmek de mümkündür ki buna sonraki başlıkta yer verilecektir.

11- Taberânî'nin (öl. 360/971) *el-Mu'cemu'l-kebir*'inde ise rivayette Cuma namazını terk etmenin akıbeti ile ilgili olarak farklı bir bilgi bulunmaktadır. "Ahmed b. Muhammed el-Hammâl> Ebû Mes'ûd> Hişâm b. Hilâl> Muhammed b. Müslim et-Tâifi> Ma'mer> Câbir> Ebû Osman> Üsâme (b. Zeyd)." isnâdı ile merfû olarak nakledilen bu rivayet şöyledir:

من ترك ثلاث جمعيات من غير عذر كتب من المنافقين "Her kim üç Cuma namazını mazeretsiz olarak terk ederse münafiklar zümresine yazılır."⁶⁷

Heysemî bu rivayetin isnâdında bulunan Câbir el-Cu'fî'nin çoğunluğa göre zayıf olduğu bilgisini vererek rivayeti kusurlu bulmuştur.⁶⁸ Münâvî de söz konusu râvînin zayıf olması nedeni ile rivayeti zayıf olarak değerlendirmiştir.⁶⁹ Yine Muhammed b. Müslim et-Tâifi hakkında da söz söylendiği ve onu Ahmed b. Hanbel zayıf görürken Yahyâ b. Maîn ve başkalarının sika gördüğü de nakledilmektedir.⁷⁰ Bu bilgiler, Cuma namazını terk eden kimsenin akıbeti hakkında farklı bir içeriğe sahip bu rivayet hakkında sahîh hükmü vermeye engel görünmektedir. Diğer yandan İbn Hibbân'ın *Şahîh*'inde yer alan bir rivayete göre de üç Cuma namazını mazeretsiz olarak terk eden kimse münafik sayılır (من ترك الجمعة ثلاثا من غير عذر فهو منافق).⁷¹ Yukarıda da çeşitli kereler zikredilen, "Muhammed b. Amr> Ubeyde b. Süfyân> Ebu'l-Ca'd ed-Damrî." tarıklı bu rivayetin isnâdı hakkında da hasen olduğu değerlendirilmesi yapılmıştır.⁷² Diğer yandan mezkûr Taberânî rivayetinin râvîlerinden Câbir el-Cu'fî'nin zayıf görülmesinin, şâhidleri bulunması bakımından rivayete zarar vermeyeceği de ifade edilmiştir.⁷³

⁶⁷ Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-kebir*, thk. Hamdi b. Abdülmecid Selefî (Musul: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1404/1983), 1/170.

⁶⁸ Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, 2/422.

⁶⁹ Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdurraûf b. Tâculârifin b. Ali, *et-Teyysir bişerhi'l-Câmi'i'ş-şagîr* (Riyad: Mektebetü'l-İmâmi'ş-Şâfi'i, 1408/1988), 2/793.

⁷⁰ İbnü'l-Mulakkın, *el-Bedru'l-münir*, 4/588-589.

⁷¹ İbn Hibbân, *eş-Şahîh*, 1/491.

⁷² İbn Hibbân, *eş-Şahîh*, 1/491 (Muhakkikin notu).

⁷³ İbnü'l-Hümâm, *Şerhu Fethi'l-kadir*, 2/48.

3. CUMA NAMAZININ TERKİ HAKKINDAKİ RİAYETLERİN METİN YÖNÜNDE TAHLİLLERİ

Araştırmada incelenen rivayetlerin, bazı lafız farklılıkları, ziyade ve eksik içeriklere sahip olmakla beraber lafız ve muhteva bakımından birbirlerine benzedikleri de görülmektedir. Mezkûr rivayetlerin genel itibariyle ortak yönü olarak beliren hususlar şöyle sıralanabilir: **a)** Terk edilmesinin doğurduğu sonuçlardan bahsedilen Cuma namazı sayısı üçtür. **b)** Bu namazların peş peşe olması gerekir. **c)** Namazın terkinde önemsememe ve hafife alma eğilimi vardır. **d)** Hastalık gibi bir mazeret bulunmadığı gibi herhangi bir zaruret hali de yoktur. **e)** Bu günahın manevî bir cezası olarak kalbe mühür vurulur veya bu kimse münafıklar zümresine yazılır. Yahut Cuma namazını terk eden kişi İslâm'ı arkasına atmış olur.

Hadislerde, Cuma namazını terk edenlerin akıbeti olarak zikredilen hususların birbirlerinin sebebi/sonucu olarak değerlendirilmeleri de mümkündür. Buna göre söz konusu kimseler Cuma namazını terk ederek İslâm'ın bu emrine ve dolayısıyla İslâm'a önem vermemiş, onu arkalarına atmış olurlar. Bu durum kalplerinin mühürlenmesi ve münafıklar zümresine yazılmaları ile neticelenir. Nitekim Cuma namazını terk edenlerle ilgili bir başka rivayette yer alan “*Onların kalpleri mühürlenir sonra gafiller zümresine yazılırlar.*”⁷⁴ ifadesinin de böyle bir aşamayı haber vermesi bakımından yorumumuzu desteklediği düşünülebilir. Bu değerlendirme rivayetler arasındaki lafız farklarını da bir yönüyle açıklar mahiyettedir. Buna göre Hz. Peygamber (s.a.v.) Cuma namazının terkinin doğurduğu sonuçları çeşitli zamanlarda ve farklı aşamaları ile haber vermiş olmaktadır. Yine terkin özür ve zaruret hali bulunmaksızın lakayt olarak gerçekleşmesi veya peş peşe oluşu hususundaki farklar da hadislerin farklı zamanlarda ve mekânlarda söylenmiş olmalarıyla izah edilebilir. Bu değerlendirmelere göre şöyle bir ortak metin oluşturmak mümkündür: “*Her kim hastalık gibi bir mazereti veya zaruret durumu bulunmaksızın sırf önemsememe nedeniyle peş peşe üç Cuma namazını terk ederse İslâm'ı arkasına atmış olur. Bu nedenle kalbi mühürlenir ve münafıklar zümresine yazılır.*”

Diğer yandan bu farklılıklarda râvî tasarrufunun etkisinin bulunmuş olması da ihtimal dâhilindedir. Bilhassa sadece Abdurrezzak'ın *Muşannef*'inde yer aldığı görülen dört Cuma namazının terki hakkındaki ayrıntının bir yanlış olma ihtimali yüksek görünmektedir. Söz konusu rivayet, isnâdındaki Ca'fer b. Süleyman isimli râvî hakkında yapılan, sika veya zayıf olduğu yönündeki farklı değerlendirmelere göre şâzz veya münker hükmünü almaktadır ki her iki durumda da ihticâca elverişli olmamaktadır. Yine özür, zaruret ve hastalık hallerini istisna eden veya hafife alma/önemsememe sıfatlarına vurgu yapan ifadelerin de –tarafımızdan tercih edilen

⁷⁴ Tayâlisî, *el-Müsned*, 3/457; İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 4/167; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/36-37; Dârimî, “Salât”, 205; Müslim, “Cum'a”, 40; Nesâî, “Cuma”, 2; Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, 10/143; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsaf*, 1/129; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/171.

bir değerlendirme olmamakla beraber- râviler tarafından açıklama amaçlı idrâc edilmiş olması muhtemeldir. Hatta “üç kere” kaydının dahi Cuma namazını terk sayısına makul bir standart getirme eğilimiyle idrâc edildiği düşünülebilir. Bu durumda da rivayetlerde Hz. Peygamber’e kesin olarak nispet edilebilecek şey, Cuma namazını terk etmenin kalbin mühürlenmesi ile neticeleneceği hususu olarak belirtmektedir. Nitekim Tayâlisî’nin *Müsnef*’inde Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Abbâs’tan, Dârimî’nin *Sünen*’inde de Ebu’l-Ca’d ed-Damrî’den nakledilen ve yukarıda da kaydedilen rivayetlerde Cuma namazını terkin sayısı ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Bu rivayetlerin de sıhhat şartlarını taşıyor olması bakımından konuyla ilgili rivayetler arasında bir ıztırâb bulunduğu düşünülebilir. Bu açıdan bakıldığında mezkûr değerlendirmeleri ispat etmek ve bu lafız farklılıkları veya fazla/eksik bilgilerin asıl kaynağı hakkında kesin bir şey söylemek mümkün görünmemektedir. Ancak rivayetlerdeki farklılıkların kaynağı ile ilgili olarak kaydedilen bu iki tür açıklamadan daha makul ve geçerli olanının, ilk olarak yer verdiğimiz, farklı zaman/mekân olgusunun tesirini ortaya koyan açıklama olması bizce tercihe şayan görünmektedir.

Hadislerdeki, Cuma namazını terk edenler için öngörülen ve manevî nitelikleri ile öne çıkan cezalar da dikkat çekicidir. Cuma namazı sadece bireysel bir ibadet olarak görüldüğü zaman terk edenler hakkındaki bu türlü ağır ifadeleri izah etmek pek mümkün olmamaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla Cuma namazının sosyal işlevlerinin bulunması ve Müslümanların birlik ve beraberliği ile doğrudan ilgili olması bakımından, terk edilmesi çok büyük bir günah olarak görülmüş ve ağır tehditlere konu olmuştur. Bu noktada, Müslümanların vahdetine büyük önem veren ve bunu her fırsatta dile getiren Kur’ân-ı Kerîm’in, konu ile ilgili âyeti de iyi anlaşılmalıdır. Âyetteki bilhassa “*Allah’ın zikrine koşun!*” (فاسعوا إلى ذكر الله)⁷⁵ ifadesinin başka bir ibadet hakkında kullanıldığı bilinmemektedir ki bu, Cuma namazının önemine fazladan bir vurgu olarak değerlendirilebilir. Bu ibare ilk anda bilinen şekliyle yani ayaklarla koşma veya hızlı yürüme olarak anlaşılrsa da bunun böyle olmadığı, aslında niyetlerle ve kalplerle yapılan bir yöneliş, namaza verilen değer/önem anlamına geldiği belirtilmiştir.⁷⁶ Yine alış verişi bırakma emri de (وذروا البيع)⁷⁷ namazın ciddiyetini göstermesi bakımından önemlidir. Bazı âlimlerin bu ifadede yola çıkarak, Cuma vaktinde icra edilen ticarî işlemlerin batıl ve hükümsüz olduğu yönünde ictihad yapmış olmaları⁷⁸ veya bu tür işlemlerin haram olduğu yönünde ulema ara-

⁷⁵ el-Cuma 62/9.

⁷⁶ Zemaşeri, Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf ‘an hakâ’iki ğavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-eĳâvil fi vucûhi’t-te’vil* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1427/2006), 4/404; İbnü’l-Cevzi, Ebu’l-Ferec Cemalüddin Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed, *Zâdü’l-mesîr fi ‘ilmi’t-tefsîr*, thk. Ahmed Şemsüddin (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2009), 4/54; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-‘Kur’âni’l-‘Azîm*, 4/431.

⁷⁷ el-Cuma 62/9.

⁷⁸ İbnü’l-Cevzi, *Zâdü’l-mesîr*, 4/54.

sında mevcut olan ittifak da⁷⁹ Cuma namazına atfedilen önem ile ilişkilendirilebilir. Âyetin “Eğer bilerseniz, bu sizin için daha hayırlıdır.” (ذلكم خير لكم إن كنتم تعلمون)⁸⁰ şeklindeki son cümlesi ise Cuma namazı davetine icabet etmenin toplumsal hayrı elde etme bakımından gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Buna ilaveten İslâm dininin hemen hemen bütün ibadetlerinde Müslümanların birliğini sağlama amacının oldukça belirgin olduğu da ifade edilmelidir.

Diğer yandan kişinin Cuma namazına gitmeyip evinde öğle namazını kılması- nın da kendisini asi olmaktan kurtarmadığı anlaşılmaktadır. Bu noktada İbnü'l-Hümâm'ın bir tespiti önemlidir. Buna göre o, bazı cahillerin, Kudûrî'nin, “Her kim Cuma günü öğle namazını mazereti olmaksızın evinde kılsa bu kendisi için mekruh olmakla beraber namazı geçerlidir.” şeklindeki ifadesinden yola çıkarak, Hanefî mezhebine göre Cuma namazının farz olmadığını iddia ettiklerinden bahsetmiştir. Ona göre ise bu ifadelerle Kudûrî'nin asıl maksadı, öğle namazı geçerli olmakla beraber yaptığı işin haram olduğudur. Çünkü terk edilen şey farz bir ibadettir ki bu hususta hüküm açıktır.⁸¹

Öte taraftan Cuma namazını, hastalık veya bir başka mazeret bulunmaksızın peş peşe üç kere terk edenlerin şahitliklerinin kabul edilmeyeceği yönünde görüşler de bulunmaktadır. Buna göre araştırma ve soruşturma neticesinde geçerli bir mazeret tespit edilirse şahitlik o zaman kabul edilebilir. Hatta bir görüşe göre bu kişilerin Cuma namazını üç kere terk etmeleri de beklenmez. Mazeretsiz olarak ve umursamaz bir tavırla bir defa terk etmeleri de mezkûr hükmün verilmesi için yeterli olup bunun üç, daha az veya daha çok oluşu müsavidir. Çünkü bu görüş açısından Cuma namazı tıpkı namazların vaktinde kılınmasının farz oluşu gibi farzdır. Herhangi bir namazı kasıtlı olarak ve bir kere vaktinde kılmayan kişinin, Allah'a isyan etmiş ve onun sınırlarını aşmış sayılması için bunu üç kere yapması gerekmez ve bu kişi esasen namazı hiç kılmayan kimse konumunda bulunur.⁸² Cuma namazını terk edenler hakkındaki bu hükmün, ilgili kişiler için manevî bir yaptırım olması bakımından önem taşıdığı belirtilmelidir.

Çalışma boyunca incelenen rivayetlerin bazılarında yer alan “Allah onun kalbini mühürler.” ifadesi, Cuma namazını terk etmesi sebebiyle kişinin kalbinin, hiçbir surette hayır ulaşmamak üzere kapanıp kilitlenmesi şeklinde anlaşılmıştır.⁸³ Kurtubî'den (öl. 671/1273) nakledilen bir değerlendirmeye göre ise bu, Allah Teâlâ'nın söz konusu kimselerin kalplerinde yarattığı cehalet, katılık ve kasvetten iba-

⁷⁹ İbn Kesir, *Tefsîru'l-Şur'ani'l-Azîm*, 4/432.

⁸⁰ el-Cuma 62/9.

⁸¹ İbnü'l-Hümâm, *Şerhu Fethi'l-kadir*, 2/49.

⁸² İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-taḥşîl*, 10/142-143.

⁸³ Bk. İbnü'l-Esir, Mecdüddin Ebû's-Seâdât Mübârek b. Muhammed el-Cezerî, *Câmi'u'l-uşûl fi eḥâdisi'r-rasûl*, thk. Abdulkadir el-Arnaût (b.y.: Mektebetü'l-Hulvânî: 1389/1969), 5/666.

rettir.⁸⁴ Yine kalbin mühürlenmesinin sonucu olarak kişinin mârûfu ve münkeri bilip ayırt etmesinin mümkün olamayacağı da belirtilmiştir.⁸⁵ Fakat görüldüğü üzere bu açıklamalar şahsın küfrüne doğrudan delalet etmemektedir. Diğer yandan, farz ibadetler veya haramlar konusundaki hassasiyetsizliğin, bireyin kâmil bir Müslüman olmasına engel teşkil etmesi yanında onun fisk ile itham edilmesine de yol açtığı malum olmakla beraber, varlığını inkâr etmeksizin⁸⁶ Cuma namazını veya herhangi bir farz ibadeti terk eden kimse Ehl-i sünnet inancına göre de kâfir olarak görülmemektedir. Ehl-i sünnet âlimleri arasında böyle kimselere “imanı eksik mümin” veya “mümin” değil “Müslim” denileceği yönünde bazı ihtilaflar bulunsa da İslâm vasfının, farzları terk etme veya haramlarla iştilal nedeni ile böyle kimselerden ayrılmayacağı, sahîh sünnette de bunlardan İslâm veya iman vasfının uzaklaşacağına dair bir bilginin bulunmadığı, yine âlimler arasında bu düşüncede olan birinin de bilinmediği belirtilmiştir.⁸⁷ Ayrıca bu konuda bir icmâ bulunduğundan da bahsedilmektedir.⁸⁸

Öte yandan, imanın hakikati sayılan tasdik kalpte bulunduğu sürece ve istihfaf ve istihza kastı ile işlenmedikçe büyük günahların (Kebîre) kişiyi iman dairesinin dışına çıkarmadığı da belirtilmiştir ki bu, mürtekb-i kebîrenin ne mümin ne de kâfir olduğu (el-Menziletü beyne'l-menziyleyn) yönündeki Mutezilî düşüncenin ve sadece büyük günahları değil küçük günahları (Sağira)⁸⁹ işleyenlerin de kâfir olduğunu iddia eden Hâricî düşüncenin hilafına Ehl-i sünnetin görüşü olarak bilinmektedir.⁹⁰ Bu noktada hadislerde geçen “tehâvün” kelimesinin, yukarıda kaydedilen, büyük günahların istihfaf ve istihza kastı ile işlenmeme şartı ile çeliştiği düşünülebilir. Ancak mezkûr kavram, küfrü gerektiren aşağılama ve hor görme anlamında değil, tembellik, farzın edasında ciddiyetsizlik ve hak ettiği değer ve önemi vermeme olarak anlaşılmıştır ki⁹¹ bu muhtevasıyla her hangi bir çelişkiye konu olmadığı söylenebilir.

Ehl-i sünnetin yukarıda zikredilen görüşü ile bağlantılı olarak, hadislerdeki, Cuma namazını terk edenin münafıklar zümresine yazılacağı veya münafık olacağı

⁸⁴ Bk. Süyûtî, Ebu'l-Fadl Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Şerhu's-Süyûfi li-Süneni'n-Nesâi*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebu'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye 1406/1986), 3/88.

⁸⁵ İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, 2/55.

⁸⁶ Cuma namazının varlığını inkar edenin tekfir edileceği de söylenmiştir. Bk. İbnü'l-Hümâm, *Şerhu Fetihî'l-kadir*, 2/47; Münâvî, *Feyzu'l-kadir*, 6/133.

⁸⁷ İbn Receb el-Hanbelî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed, *Câmi'u'l-'Ulûmi ve'l-İhikem* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1408/1987), 30.

⁸⁸ Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7/829.

⁸⁹ Hâricîlerin sadece büyük günahları işleyenleri tekfir ettiği de belirtilmiştir. Yine onların dinin gerekli uygulamalarını terk edenleri tekfir ettikleri bilgisi de bulunmaktadır. Bk. Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 94.

⁹⁰ Teftâzânî, Sa'düddin Mesûd b. Ömer b. Abdullah, *Şerhu'l-'akâ'idü'n-Nesefiyye*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1408/1988), 71-72.

⁹¹ Mübârekfûri, Ebu'l-Hasen Ubeydullah b. Muhammed, *Mir'atü'l-mefâtiḥ şerhu Mişkâti'l-meşâbih* (Hind: İdâretü'l-Buhûsi'l-İlmiyyeti ve'd-Da'veti ve'l-İftâ, 1404/1984), 4/446.

yönündeki ifadeler de itikadî değil amelî münafıklık olarak anlaşılmıştır.⁹² Nitekim içinde gizlediği şeyin aksini dışa vurmak veya zahir batın uyuşmazlığı anlamındaki münafıklık, iman esasları konusunda olursa küfrü mucip nifak, böyle olmazsa da amelde nifak olarak tanımlanmıştır ki⁹³ bu ikinci tür nifak görüldüğü üzere imana zıt sayılmamıştır. Öte yandan farzların terk edilmesinin veya devamlı surette işlenen günahların kişinin imanına zarar vermesi ve büyük bir ahlakî tahribata yol açması da kuvvetle muhtemel görünmektedir. Nitekim konuyla ilgili bir hadise göre de mümin kul günah işlediğinde kalbinde siyah bir nokta oluşmakta, eğer tevbe ve istiğfar ederse ve bu günahattan uzaklaşırsa kalbi arınmaktadır. Tevbe etmeyip günah işlemeye devam ettiğinde ise o siyah nokta bütün kalbi istila edinceye kadar artmaktadır. Yine bu hadise göre mezkûr hakikat, işlenen günahların kişinin kalbini kirlettiğini veya körelttiğini/paslandırıldığını bildiren Kur’ân-ı Kerîm ayetiyle de⁹⁴ ilişkilidir.⁹⁵

Cuma namazını terk etmenin nifak ile ilgisi, Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemi toplum, cemaat veya ümmet algısı üzerinden değerlendirilip Rasûlullah’ın bizzat Müslümanlara önderlik etme durumunda bulunuşuyla beraber dikkate alındığında daha farklı da değerlendirilebilir. Buna göre, inanç gruplarının büyük oranda kesin çizgilerle ayrıldığı mezkûr dönem itibarıyla Cuma namazını terk eden kimselerin gerçek anlamda münafık sayılacağını söylemek de mümkündür. Esasen o dönemde böyle bir pratiğin yaşandığı, yani kalplerinde olmayan imanı sadece dilleri ile söyleyen ve Kur’ân’ın da kâfir olduklarını belirttiği münafıkların, Cuma namazı da dâhil olmak üzere bazı namazları terk ettiği veya namaz konusunda tembellik⁹⁶ ve umursamazlık gösterdikleri de bilinmektedir.

SONUÇ

Cuma namazını peş peşe olmak üzere üç hafta kılmayan kimsenin akıbetini, hadislerde yer alan bilgiler çerçevesinde incelemeyi amaçladığımız bu çalışmamızda ele aldığımız rivayetler, Ebû Hureyre, Câbir b. Abdillâh, Üsâme b. Zeyd, Ebu’l-Ca’d ed-Damrî, Abdullâh b. Ömer ve Abdullâh b. Abbâs (r.anhüm) olmak üzere toplam altı sahâbîden nakledilmiştir. İncelenen rivayetlerin bazılarının isnâdında inkita

⁹² Münâvî, *Feyzu’l-kâdir*, 6/133; Zürcânî, Muhammed b. Abdilbâkî b. Yûsuf, *Şerhu’z-Zürcânî ‘alâ Muvafta’i’l-İmâmi Mâlik* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1411), 1/332.

⁹³ Tehânevî, Muhammed Ali, *Mevsû’atü keşşâfi işlâhâti’l-funûni ve’l-’ulûm*, thk. Ali Dehrûc (Lübnan: Mektebetü Lübnan, 1996), 2/1652-1653.

⁹⁴ el-Mutaffifîn 83/14.

⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 13/333; İbn Mace, “Zühd”, 29; Tirmizî, “Tefsîr”, 75; İbn Hibbân, *eş-Şahîh*, 3/210; Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/562. Bu rivayetin isnâdı hakkında “kavî” olduğu değerlendirilmesi yapılmıştır. Yine râvilerden Muhammed b. Aclân’ın sadûk ve kavî olduğu olduğu, isnâdın diğer ricâlinin ise sika ve sahîh ricâli oldukları belirtilmiştir. Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 13/334 (Muhakkikin notu). Tirmizî’nin rivayet hakkındaki değerlendirmesi de hasen-sahîh olduğu yönündedir. Bk. Tirmizî, “Tefsîr”, 75. Hâkim ise rivayetin Müslim’in şartına göre sahîh olduğunu ancak Buhârî ve Müslim’in tahrir etmediklerini belirtmiş, Zehebi de bu hususta ona muvafakat etmiştir. Bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/562.

⁹⁶ Münafıkların namaz konusundaki tembellikleri ile ilgili olarak bk. en-Nisâ 4/142.

türünden bazı kusurlar varsa da isnâdların genel olarak muttasıl olduğu gözlenmiştir. Yine bazı râvîler hakkında olumsuz değerlendirmeler yapılmış olsa da bunlar cerhin en ağır düzeylerinde değildir. Rivayetlerin râvîleri büyük oranda sika râvîlerdir. Ayrıca söz konusu rivayetlerin birbirini desteklediği de açıktır. Dolayısıyla halk arasında yaygın olan, Cuma namazını üç kere peş peşe terk eden kimse-nin kalbinin mühürleneceği yani zayıf imanlı mümin olacağı şeklinde özetlenebilecek inancın temelsiz bir inanç olmadığı ve sahîh hadislerle dayandığı rahatlıkla söylenebilir.

Öte yandan hadislerdeki, Cuma namazını terk edenin kalbinin mühürleneceğini, münafıklar veya gafiller zümresine yazılacağını gösteren ifadeler söz konusu kimselerin kâfir ve mürted oldukları anlamına gelmemektedir. İlk dönemlerde, büyük günah işleyenlerin kâfir olduğunu iddia eden veya ne mümin ne de kafir olmayıp ortada kaldıkları düşüncesine sahip Hâricilik veya Mutezile gibi, marjinal görüşlerin savunucusu siyasî/itikâdî mezhepler olmuştur. Ancak bu görüşler İslâm dünyasının ana bünyesini oluşturan ve Müslümanların büyük çoğunluğu tarafından benimsenen Ehl-i sünnet düşüncesi karşısında tutunamamışlardır. Dolayısıyla Cuma namazı gibi önemli bir farzı terk edenlerin kâmil bir kulluktan mahrum kaldıklarını, niteliksiz ve zayıf bir imana sahip olduklarını söylemek imkân dâhilinde olmakla beraber onları İslâm'ın dışında saymak mümkün görünmemektedir. Ancak, Cuma namazını terk etmeleri sebebiyle bu kimselerin kalbinde oluşan kasvetin ve hakka ve hayra karşı duyarsızlığın, uzun veya kısa vadede kendileri hakkında itikâdî ve amelî bakımdan çok daha kötü sonuçlar doğurması da güçlü bir ihtimal olarak görülebilir.

KAYNAKÇA

- Ahatlı, Erdinç. “Velîd b. Müslim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/34-35. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî. *el-Müsned*. 50 Cilt. thk. Şuayb el-Ârnaût vd.. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1995.
- Ahmed Muhammed Şâkir. *el-Bâ' isü'l-ħasîs şerhu İhtîşâri 'ulümi'l-ħadîs*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1416/1996.
- Abdurrezâk, Ebû Bekr b. Hemmâm es-San'ânî. *el-Muşannef*. 11 Cilt. thk. Habîburrahman el-A'zamî. Beyrut: Meclisü'l-İlmî, 1403/1983.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Mûsâ. *es-Sünenü'l-kübrâ*. 10 Cilt. Haydarâbâd: Meclisü Dâirati'l-Ma'ârifî'n-Nizâmîyye, 1344.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmi 'u's-şahîh*. Riyad: Dâru's-Selâm, 1999.

- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman b. el-Fadl b. Behram. *Müsnedü'd-Dârimî (Sünenü'd-Dârimî)*. 4 Cilt. thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. Riyad: Dâru'l-Muğnî, 1421/2000.
- Ebû Avâne, Ya'kûb b. İshâk el-İsferâinî. *Müsnedü Ebî 'Avâne*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. Kahire: Dâru İbni'l-Cevzî, 1432/2011.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ el-Mûsulî. *Müsnedü Ebî Ya'lâ*. 13 Cilt. thk. Hüseyin Selîm Esed. Dımeşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1404/1984.
- Hâkim, Muhammed b. Abdillâh en-Nisâbüri. *el-Müstedrek 'ale's-Şahîhayn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1990.
- Heysemî, Nûruddîn Ali b. Ebî Bekir. *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1412.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah en-Nemerî. *el-İstizkâr*. 8 Cilt. thk. Sâlim Muhammed Atâ- Muhammed Ali Muavvad. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah en-Nemerî. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvaţta'i mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*. 24 Cilt. thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî- Muhammed Abdulkebîr el-Bekrî. Magrib: Müessesetü'l-Kurtuba, 1387.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *el-Muşannef*. 21 Cilt. thk. Muhammed Avvâme. b.y.: Dâru'l-Kible, ts.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed Askalânî. *Fethu'l-bârî şerhu Şahîhi'l-Buhârî*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2005.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Askalânî. *Tehzîbu't-Tehzîb*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Takribu't-Tehzîb*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Askalânî. *Telhîşu'l-habîr fi tahrîci ehâdisi'r-Râfi'i'l-kebîr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1989.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Ahmed Ebû Hâtim et-Temîmî el-Büstî. *Şahîhu İbni Hibbân bitertibi İbni Balabân*. 18 Cilt. thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Ahmed Ebû Hâtim et-Temîmî el-Büstî. *Kitâbu's-sikât*. 10 Cilt. Haydarâbâd: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1393/1973.

- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik. *es-Siretü'n-nebeviyye*. 4 Cilt. thk. Cemâl Sâbit vd.. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1427/2006.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshâk. *Şahîhu İbni Huzeyme*. 4 Cilt. thk. Muhammed Mustafa A'zamî. Beyrut: Mektebu'l-İslâmî, 1390/1970.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. 4 Cilt. Dimaşk/Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1994.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları ve Dâru Sehnûn, 1413/1992.
- İbn Receb el-Hanbelî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed. *Câmi'u'l-'Ulûmi ve'l-hikem*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1408/1987.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-mukteşid*. 2 Cilt. Mısır: Matba'atu Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhû, 1395/1975.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî. *el-Beyân ve't-tahşîl ve's-şerh ve't-tevcîh ve't-talîl li-mesâ'il-i'l-Müstahrece*. 20 Cilt. thk. Muhammed Haccî vd.. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1408/1988.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemalüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed. *Zâdü'l-meşîr fî 'ilmi't-tefsîr*. 4 Cilt. Thrc. Ahmed Şemsüddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Cezerî. *Üsdü'l-gâbe fî ma rifeti's-şahâbe*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433/2012.
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn Ebû's-Seâdât Mubârek b. Muhammed el-Cezerî. *Câmi'u'l-uşûl fî eḥâdîsi'r-rasûl*. 12 Cilt. thk. Abdulkadir el-Arnaût, b.y.: Mektebetü'l-Hulvânî, 1389/1969.
- İbnü'l-Hümâm, Kemalüddîn Muhammed b. Abdilvâhid. *Şerhu Fethi'l-kadîr*. 10 Cilt. thk. Abdurrezzak Gâlib el-Mehdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- İbnü'l-Mulakkın, Sirâcüddîn Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Ahmed eş-Şâfiî el-Mısrî. *el-Bedru'l-münîr fî tahrîci'l-eḥâdîsi ve'l-âşâri'l-vâkı'ati fî's-şerhi'l-kebîr*. 9 Cilt. thk. Mustafa Ebu'l-Gayt, Abdullah b. Süleyman - Yâsir b. Kemâl. Riyad: Dâru'l-Hicre li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1425/2004.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî. *Ulûmu'l-hadîs*. thk. Nûruddîn İtr. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır/Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986.

- İshâk b. Râhûye, İbn İbrahim b. Mahled el-Hanzalî. *Müsnedü İshâk b. Râhûye*. 5 Cilt. thk. Abdulğafûr b. Abdulhak el-Belûşî. Medînetü'l-Münevvere: Mektebetü'l-Îmân, 1412/1991.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mesûd b. Ahmed. *Bedâ'î'u's-şanâ'î fî tertîbi's-şerâ'î*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1982.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh İbn Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî. *el-Muvatta'*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları ve Dâru Sehnûn, 1413/1992.
- Mübârekfûrî, Ebu'l-Ulâ Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim. *Tuhfetü'l-ahvezî bişerhi Câmi'it-Tirmizî*. 10 Cilt. Tsh. Abdurrahman Muhammed Osman. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Mübârekfûrî, Ebu'l-Hasen Ubeydullah b. Muhammed. *Mir'âtü'l-mefâtiḥ şerhu Mişkâti'l-meşâbih*. 9 Cilt. Hind: İdâretü'l-Buhûsi'l-'İlmiyyeti ve'd-Da'veti ve'l-İftâ, 1404/1984.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdurraûf b. Tâculârifin b. Ali. *et-Teysîr bişerhi'l-Câmi'is-şagîr*. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-İmâmi's-Şâfi'î, 1408/1988.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdurraûf b. Tâculârifin b. Ali. *Feyzu'l-kadîr şerhu'l-Câmi'is-şagîr*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1415/1994.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-şahîḥ*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları ve Dâru Sehnûn, 1413/1992.
- Mizzî, Cemâlüddîn Ebu'l-Haccâc Yusuf. *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâ'ir-ricâl*. 35 Cilt. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983.
- Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horâsânî. *es-Sünen*. tsh. Ahmed Şemsüddin. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2009.
- Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horâsânî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Hasen Abdülmünim Şelebî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Nevevî, Ebu Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Minhâc şerhu Şahîhi Müslim b. el-Haccâc*. 18 Cilt. thk. Muhammed Beyyûmî. Kâhire: Dâru'l-Gaddi'l-Cedîd, 1429/2008.
- Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed. *Kitâbu'l-mabsûṭ*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1414/1993.
- Süyûtî, Ebu'l-Fadl Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Şerhu's-Süyûṭî li-Süneni'n-Nesâî*. 8 Cilt. thk. Abdulfettah Ebû Gudde. Haleb: Mektebu'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye, 1406/1986.

- Süyûtî Celalüddîn Abdurrahman. *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1430/2009.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad. *el-'Aşl (Mebisût)*. 5 Cilt. thk. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî. Karaçi: İdâretü'l-Kur'an ve'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye, ts.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-evsaf*. 10 Cilt. thk. Tarık b. İvadullah b. Muhammed- Abdulmuhsin b. İbrahim el-Huseynî. Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1415/1995.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-kebir*. 20 Cilt. thk. Hamdî b. Abdülmecîd Selefî. Musul: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1404/1983.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd. *el-Müsned*. 4 Cilt. thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî. Mısır: Dâru Hicr, 1419/1999.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mesûd b. Ömer b. Abdullah. *Şerhu'l-'akâ'idî'n-Nesefiyye*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1408/1988.
- Tehânevî, Muhammed Ali. *Mevsû'atü keşşâfi ıstılâhâti'l-funûni ve'l-'ulûm*. 2 Cilt. thk. Ali Dehrûc. Lübnan: Mektebetü Lübnan, 1996.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Câmi'u't-Tirmizî*. Riyâd: Dâru's-Selâm, 1999.
- Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmi'zi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vil*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1427/2006.
- Zürkânî, Muhammed b. Abdilbâkî b. Yûsuf. *Şerhu'z-Zürkânî 'alâ Muvaṭṭa'î'l-İmâmi Mâlik*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1411.